

RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984
Seventh Year Issue - XXVIII

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

July to September 2020

Peer Reviewed and Refereed Journal with
Impact Factor : 4.75

MULTIDISCIPLINARY

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

Post Box No. 23

Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin-431 517

E-mail:- manavlok1999@gmail.com

Websit :- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1.	Sustainable Development Through Transformative Education <i>Dr. Lovely Menachery</i>	2
2.	Exploratory Research approach in Social work Studies: Approaches and Limitations <i>Avinash A. Gedam</i>	6
3.	An overview of co-operative sugar Industry in Kolhapur district <i>Capt. Arvind M. Chougale</i>	13
4.	Importance of Research Methodology in Inter-Disciplinary Research <i>Dr. Suresh K. Khangar</i>	20
5.	Research Methodology and Interdisciplinary Research <i>Deepak V. Tayade</i>	27
6.	Tourism and Women Empowerment : A Socio-Economic Dimensions <i>Vinita Bhimrao Kekan</i>	33
7.	समाजभान आणि चळवळीची दिशा एक अभ्यास संदर्भ अंबाजोगाई परिसर <i>डॉ. अरुंधती पाटील</i>	37
8.	भारतीय न्यायव्यवस्थेतील विलंब एक राष्ट्रीय समस्या <i>डॉ. के. एम. गोलेकर</i>	42
9.	मुंबई उपनगरातील अनाथ दत्तक घेतलेल्या मुलांच्या गरजा व समस्या <i>मोहिनी नारायणराव नाबदे</i>	48
10	बालकामगार समस्येवरील एक दृष्टिक्षेप <i>डॉ. बाबासाहेब गवळी</i>	52
11	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या अंमलबजावणीत ग्राम पंचायतीची भूमिका - एक अभ्यास <i>रावसाहेब दोरवे</i>	58

भारतीय न्यायव्यवस्थेतील विलंब एक राष्ट्रीय समस्या

डॉ. के. एम. गोलेकर

सहाय्यक प्राध्यापक

कै. रमेश वरपुडकर महाविद्यालय

सोनपेठ जि. परभणी

प्रास्ताविक

भारत देशाला हजारो वर्षांचा इतिहास प्राप्त झाला आहे. या इतिहासाचा काही कालखंड सोडला तर भारताला सतत कोणत्या ना कोणत्या समस्येला तोंड द्यावे लागले आहे. मग ती परकीयांची आक्रमणे असोत की देशातील धार्मिक, जातीय, वांशिक संघर्ष असो. ब्रिटीशांच्या जोखडातून भारत मुक्त झाला तेव्हा भारतासमोर अन्न, वस्त्र, निवारा, बेकारी, दारिद्र्य, धार्मिक संघर्ष, जातीय संघर्ष, औद्योगिक विकास या प्रमुख समस्या होत्या. आजही त्याच समस्या आहेत. फरक एवढाच आहे की कांही समस्यांची तीव्रता कमी झाली आहे. परंतु त्यात आणखी कांही नवीन समस्यांची भर पडली आहे. त्या म्हणजे दहशतवाद, स्त्री सबलीकरण, शिक्षण, अंधश्रद्धा, एलपीजी, पर्यावरण, लोकसंख्यावाढ, बेकारी इत्यादी. या समस्येकडे सर्वसाधारणपणे कोणाचेही लक्ष जाते. पण न्यायालयीन विलंबासारख्या समस्येकडे कोणाचेही विशेष लक्ष जात नाही. जरी या समस्येकडे कोणाचे लक्ष गेलेच तर, ते या विषयावर बोलायला तयार नसतात किंवा बोलत नाहीत. त्याची कारणे अनेक आहेत. कांहीना असे वाटते की, आपला आणि न्यायदानातील विलंबाचा अर्थाअर्थी कांहीच संबंध नाही तर कांहीना असे वाटते की, आपण कांही बोलावे तर आपल्यावर न्यायालयीन बेअदबीहचा गुन्हा दाखल होईल. तर कांहीचा असा समज झाला आहे की, ही व्यवस्थाच तशी विलंबकारीच आहे. येथे न्याय मागणाऱ्या प्रत्येकाला विलंबाचा सामना करावाच लागतो. या गैर समजातूनच अधिक विलंबकारी असणारी आपली न्यायव्यवस्था अधिकच विलंबकारी बनत चालली आहे. याला पुष्टी देणारी एक म्हण आपल्याकडे विकसित झाली आहे ती म्हणजे, 'देर है लेकीन अंधेर नही' या एका म्हणीवरच तमाम भारतीय खूष असतात. दुसरी आणखी एक म्हण म्हणजे शंभर गुन्हेगार सुटले तरी चालतील एका निर्दोष व्यक्तीला शिक्षा व्हायला नको.

न्यायालयात विविध कारणांनी अनेक खटले दाखल होत असतात. या खटल्यांचा निकाल ताबडतोब लागावा अशी सर्वांचीच इच्छा असते परंतु अनेक कारणामुळे लवकर न्याय मिळण्यास विलंब होतो. त्यामुळे न्यायव्यवस्थेची विश्वासाहता कमी होत चालली आहे. भारतीय न्यायव्यवस्थेतील सर्वात मोठी समस्या कोणती असेल तर ती म्हणजे न्यायदानातील विलंब होय. न्यायालयात केवळ खटल्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली म्हणून घाई घाईने न्यायदान करणे योग्य नाही. **Justice delayed is justice denied and justice hurried would be justice buried.** असे समीकरण निर्माण होण्याची शक्यता आहे.

भारतातील न्यायालयीन विलंबाबाबत कांही मान्यवरांनी आपली मते व्यक्त केली आहेत ती खालील प्रमाणे –

१. माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम म्हणतात की, सर्वोच्च न्यायालयात न्यायमूर्तींनी दररोज दोन तास जास्त काम केले तरी प्रलंबित प्रकरणांचा निपटारा होईल. कलाम यांनी खटल्यांची संख्या कमी कशी करता येईल याबाबत सुचविलेला हा उपाय आहे. यावरून ते न्यायालयात अनेक खटले प्रलंबित असल्याचे मान्य करतात.
२. माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील म्हणतात, न्यायालयात सतत जावून प्रलंबित खटल्यांची संख्या वाढविण्याऐवजी राज्यकर्त्यांनी न्यायालयात जाण्यापूर्वी थोडा संयम बाळगणे आवश्यक आहे. सर्वात मोठा प्रतिवादी असलेल्या सरकारी संस्थांनी न्यायालयात प्रकरणे दाखल करून व्यवस्थेत अडथळे आणण्याचे टाळावे. त्यांच्या या वक्तव्यावरून न्यायालयात खटल्यांची संख्या वाढविण्यास व न्यायालयीन विलंबास सरकारच जबाबदार असल्याचे म्हटले आहे. कारण सर्वात जास्त खटले सरकार विरोधी आहेत.
३. व्ही. व्ही. राव मुख्य न्यायाधीश, आंध्रप्रदेश हे म्हणतात संपूर्ण भारतातील प्रलंबित खटले मार्गी लावण्यासाठी देशातील न्यायव्यवस्थेला ३२० वर्षे लागतील. त्यांच्या या विधानावरून न्यायालयातील खटल्यांच्या संख्येचा व विलंबाचा अंदाज येतो.
४. माजी सरन्यायाधीश वाय. के. सबरवाल न्यायालयीन विलंबाबाबत बोलताना म्हणतात की न्यायदानातील विलंब एका अर्थाने न्यायव्यवस्थेकडून लोकांचा मुलभूत हक्कच नाकारला जात आहे. हे त्याचे मत वास्तव आहे. कारण लवकर न्याय मिळणे आपला अधिकार आहे. पण त्याची अनेक वर्षांपासून पायमल्ली होत आहे. इतर हक्कांचा संकोच झाला तर न्यायालयात दाद मागतो. पण न्याय उशीरा मिळाला तर दाद कोठे मागतो. याचे उत्तर अद्यापही मिळालेले नाही.

न्यायालयीन विलंबाचे स्वरूप

भारतात न्यायदानात विलंबाचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतीय सर्वच न्यायालयातून दाखल झालेले लाखो खटले हे आहे.

१. भारतात सन २००९ मध्ये २ कोटी ३५ लाख १३ हजार खटले सर्व न्यायालयातून प्रलंबित होते.
२. सन २००२ मध्ये भारतात एकूण २ कोटी ३४ लाख खटले सर्व न्यायालयातून प्रलंबित होते.
३. सन २०१६ मध्ये ३ कोटी खटले सर्व न्यायालयातून प्रलंबित होते.
४. सन २०१९ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात ६० हजार उच्च न्यायालयात ४२ लाख, जिल्हा व कनिष्ठ न्यायालयातून २.७ कोटी खटले प्रलंबित होते.
५. सन २०२० मध्ये सर्वोच्च न्यायालयातून ६० हजारापेक्षा जास्त, २५ उच्च न्यायालयातून ४६.४३ लाख, जिल्हा व त्या खालच्या न्यायालयातून ३.२१ कोटी खटले प्रलंबित

वरील आकडेवारीवरून भारतीय न्यायव्यवस्थेतील न्यायदानातील प्रलंबित खटल्याचे गांभीर्य लक्षात येते. यापेक्षा खालील कांही उदाहरणावरून विलंबाचे गांभीर्य देखील लक्षात येते. मध्यप्रदेशात २० रूपये चोरीचा खटला ४१ वर्षे चालला, तर बिहारच्या जेलमध्ये एका कैद्यास ६० वर्षे कारावास भोगावा लागला. त्याचे कारण कांही एक सापडले नाही. सन १९४६ मध्ये एक गुळाचा खटला दाखल झाला होता त्याचा निकाल २००८ मध्ये लागला. एवढेच नाही तर राज किशोर देव यांचे १७५ वर्षांपूर्वीचे एक प्रकरण कोलकत्ता न्यायालयासमोर आजही पहावयास मिळते. यावरून भारतीय

न्यायव्यवस्था किती विलंबकारी आहे हे समजून येते. पूर्वी जे सर्वोच्च न्यायालय, सर्वोच्च न्यायालयात एखादे प्रकरण दाखल झाले की सर्वांना काम मिळाले असे म्हणत होते तेच सर्वोच्च न्यायालय न्यायालयीन खटल्यांच्या ढीगाखाली दबून चालले हे.

न्यायदानातील विलंबाची अनेक कारणे सांगितली जात. त्यापैकी एक प्रमुख कारण म्हणजे न्यायाधीशांची पदे भारतात सतत वर्षानुवर्षे रिक्त असतात. ती कधीच पूर्ण भरली जात नाहीत. शिवाय ही रिक्त पदे भरत असतांना न्यायमंडळ आणि सरकार यांच्यात समन्वय नसतो. सतत संघर्ष रहातो त्यामुळे या रिक्त पदांचा परिणाम न्यायदानावर होतो. भारतातील न्यायव्यवस्थेत न्यायाधीशांची आवश्यक असणारी संख्या आणि प्रत्यक्षात अस्तित्वात असणारी संख्या यांच्यात सतत व्यस्त प्रमाण असते किंवा मुळातच ते प्रमाण इतर देशांपेक्षा कमीच आहे. भारतात दहा लाख लोकसंख्येमागे ५० न्यायाधीश आवश्यक असतातना ते फक्त १८ उपलब्ध आहेत. हेच प्रमाण इंग्लंड मध्ये १० लाख लोकांमागे ५०.९, अमेरिकेत १०७, कॅनडा ७५.२, ऑस्ट्रेलिया ४१.६ एवढे आहे. यावरून असे लक्षात येते की भारतापेक्षा पाश्चात्य देशात न्यायाधीशांच्या संख्येचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे त्या देशातील न्यायालयात प्रलंबित खटल्यांचे प्रमाण जवळ जवळ शून्य असेच आहे.

भारतीय सर्वोच्च न्यायालयात आज ३४ पैकी ३४ जागा भरलेल्या असल्या तरी ही परिस्थिती कायम राहिलच असे नाही. भारताच्या सर्व उच्च न्यायालयातून आजही ३८ टक्के जागा रिक्तच आहेत. शिवाय देशातील सर्व कनिष्ठ न्यायालयातून २२०३६ पदांपैकी ५१३३ न्यायाधीशांची पदे रिक्तच आहेत. त्यामुळे रिक्त न्यायाधीशांची पदे हा न्यायदानातील सर्वात मोठा अडथळा समजला जातो. या शिवाय अनेक अशी कारणे आहेत की जी न्यायदानास विलंब लावण्यास कारणीभूत आहेत.

१. जनहित याचिका — भारतात १९८० च्या दशकापासून जनहित याचिकांचा मोठा प्रश्न वाढला आहे. त्यामुळे देशातील उच्च व सर्वोच्च न्यायालयात दररोज अनेक जनहित याचिका दाखल होत असतात. कधी कधी स्वतः न्यायालय जनहित याचिका दाखल करून घेत असते. त्यामुळे दैनंदिन कामकाजावर त्याचा परिणाम होवून न्यायदानास विलंब होतो.
२. एका बाजूने हजारो खटले निकाली काढले जात असले तरी भारतात प्रत्येक वर्षी अडीच कोटी खटले दाखल होत असतात.
३. न्यायाधीशांची रिक्त पदे ताबडतोब भरली जात नाहीत. त्यामुळे अनेक खटले अनेक वर्षे पडून राहतात. रिक्त पदे भरताना सरकार आणि न्यायालय यांच्यात सतत संघर्ष होतो. त्यामुळे योग्यवेळी न्यायाधीशांची पदे भरली जात नाहीत.
४. एकूण खटल्यांच्या संख्येच्या ३० टक्के खटल्यात प्रतिवादी स्वतः सरकारच असल्यामुळे खटल्यांची संख्या वाढवण्यात सरकारचाच वाटा मोठ्या प्रमाणात आढळतो.
५. खटला लांबविण्यासाठी वकील वादी, प्रतिवादी हे सतत आपआपल्या सोयीनुसार खटला लांबवण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. वारंवार तारखा वाढवून घेतल्या जातात.

६. न्यायालयाचे कामकाज खूपच कमी दिवस चालते. त्यांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या सुट्या असतात. शनिवार, रविवार, सार्वजनिक सन, उत्सव, दिवाळी, उन्हाळा, नाताळ इत्यादी. त्यामुळे ३६५ दिवसात किती दिवस न्यायालयाचे कामकाज चालते हा महत्वाचा प्रश्न पडतो.
७. भारतात न्यायालयीन कामकाजासाठी आजही कालबाह्य कामकाज पध्दतीचाच अवलंब केला जातो. तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे न्यायदान ताबडतोब होत नाही. त्यामुळे न्यायदानास विलंब होतो.
८. कालबद्ध न्याय प्रणालीचा अभाव मोठ्या प्रमाणात आढळतो. एखादा विशिष्ट खटला किती दिवसात निकाली काढला पाहिजे, तो किती दिवस चालवता येईल याबाबत कसलेही निर्बंध नाहीत.
९. भारतात अपीलवर अपील करण्याची सोय आहे. त्यामुळे एका खटल्यास अनेकवेळा जीवदान मिळते. त्यामुळे अनेक शुल्लक कारणासाठी दाखल झालेले खटले सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत पोहचतात.
१०. खटल्याचा निकाल लागल्यानंतर तो काणाच्या तरी बाजुने आणि कोणाच्या तरी विरोधात लागलेला असतो. पण भारतात अपीलवर अपील करण्याची सोय असल्यामुळे प्रतिपक्ष आपल्या विराधकाचा आनंद लांबवण्यासाठी अपीलाचा आधार घेतो. दुसऱ्याचा आनंद लांबवण्याची प्रवृत्ती यामधून मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.
११. वकील आणि न्यायाधीश यांच्यातही खटल्याचे कामकाज कसे चालावे यावरून संघर्ष होत आहेत. हे संघर्ष कामकाजावर बहिष्कार टाकण्यापर्यंत जातात त्याचा परिणाम खटल्याच्या कामकाजावर होतो.
१२. भारतात शुल्लक कारणांसाठी अनेक खटले न्यायालयात दाखल होत असतात. उदा. पत्नीला मोबाईल घ्यावा की नाही. पत्नीने ओढणी घ्यावी किंवा नाही इत्यादी. त्यामुळे न्यायालयाचा अमूल्य वेळ वाया जावून त्याचा न्यायदानावर परिणाम होत असतो.
१३. भारतीय वकीलांमध्ये एखादा खटला आपल्याकडे अनेक दिवस चालला पाहिजे अशी मनोवृत्ती वाढत चालली आहे. एवढेच नाहीतर आपल्यानंतर तो पुढे आपल्या मुलाला वारसाने मिळाला पाहिजे अशी काहीशी प्रवृत्ती वाढत आहे. त्यामुळे न्यायदानास विलंब होत आहे.

अशी असंख्य कारणे न्यायदानातील विलंबाची सांगता येतील. या विलंबाचे परिणाम देखिल तसेच भयंकर आहेत.

परिणाम

१. भारतात एकूण १ कोटी ८० हजार कैदी त्यांच्यावर दाखल करण्यात आलेल्या खटल्याची सुरुवात कधी होईल याच्या प्रतिक्षेत आहेत. यापैकी काही कैदी असे आहेत की कायदानुसार त्यांना होणारी जी शिक्षा आहे ती देखिल त्यांनी पूर्ण केली आहे.
२. भारताला स्वातंत्र्यानंतर सर्वाधिक झळ दहशतवादाची बसली आहे. या दहशतवादी खटल्यातील गुन्हेगारांना तात्काळ शिक्षा होवू शकलेली नाही. त्यामुळे दहशतवादाच्या गुन्ह्यातील अनेक असे

- गुन्हेगार आहेत की खटल्याचा अंतिम निकाल लागण्यापूर्वीच त्यांचे निधन झाले आहे. उदा. मुंबई बॉम्ब स्फोटातील गुन्हेगार.
३. भारतातील गुन्हेगारी क्षेत्रात महिलांचा टक्का देखील हळूहळू वाढत आहे. या महिला कैद्यांना जेलमध्ये अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अनेक महिलांना खटल्याचा निकाल ताबडतोब न लागल्यामुळे आपल्या बाळाला जेलमध्येच जन्म देण्याची वेळ आलेली आहे.
 ४. न्यायदानातील विलंबामुळे काणाचे राजकीय कोणाचे सामाजिक, आर्थिक जीवन उध्वस्त झाले आहे.
 ५. न्यायदानात विलंब लागावा यादृष्टीने अनेक लोक न्यायालयाचा वापर शितगृह म्हणून करू लागले आहेत. त्यामुळे समोरच्या व्यक्तीला न्याय त्वरीत मिळणे कठीण झाले आहे.
 ६. न्यायव्यवस्थेत अदृश्य भ्रष्टाचाराचे प्रमाण खालपासून वरपर्यंत वाढले आहे. त्याबद्दल कोणीही बोलावयास तयार नाही.
 ७. न्यायदानातील विलंबामुळे गुन्हेगारांना भिती राहिलेली नाही. खटला दाखल झाल्यानंतर आरामशीर दहा ते पंधरा वर्षे निकाल लागायला लागतात ही भावना गुन्हेगारात निर्माण होत चालल्यामुळे गुन्हेगार प्रवृत्तीत वाढ होत आहे.
 ८. न्यायदानातील वाढत्या खटल्यांच्या संख्येमुळे खटल्याचा लवकरात लवकर निकाल लागत नाही त्यामुळे खटल्याचे कामकाज अनेक दिवस चालते. यासाठी एका मागून एक अशा अनेक तारखा मिळत असतात. तारखेवर तारखा मिळतात पण न्याय लवकर मिळत नाही.
 ९. न्याय लवकर मिळत नसल्यामुळे काही धर्मांमध्ये व जाती जमातीमध्ये लोक पारंपरिक न्यायदान पध्दतीकडे वळत आहेत. उदा. जात पंचायती सारख्या माध्यमाकडे लोक वळत आहेत. भारतात अनेक ठिकाणी चोरी छुपे जातपंचायती न्यायदान करताना आढळत आहेत. मुख्य म्हणजे अशा जातपंचायती मधून खर्च कमी येतो आणि झटपट न्याय मिळतो.
 १०. न्यायदानातील विलंबावर लोक आता हळू हळू बोलू लागले आहेत. माध्यमातून त्यावर लिहिले व बोलले जात आहे. न्यायदानातील विलंबावर प्रकाश टाकणारे दैनिक सकाळने एक व्यंगचित्र प्रकाशित केले होते. त्याचा आशय असा होता की खूप उशीर होण्यापूर्वी तुम्ही म्हणजे न्यायालयाने आपले व्हान बदलावे असा होता. यासाठी न्यायदेवता एका गोगलगायीवरून प्रवास करताना दाखवली होती.
 ११. २०१९ मध्ये हैद्राबाद येथे एका बलात्काराचा गुन्हा घडला होता. त्यामध्ये चार आरोपींना अटक करण्यात आली होती. गुन्हाच्या तपासादरम्यान त्यांचे एन्काऊंटर झाले होते. या घटनेचे जनतेने उत्स्फूर्त स्वागत केले होते. ही चुकीची पध्दत वाटत असली तरी जनतेला तात्काळ न्याय हवा होता. त्यांना तारखांवर तारखा देणारी न्यायव्यवस्था नकोच हे यावरून सिध्द होते.
 १२. मागच्या वर्षी चीनच्या वृत्तवाहिन्यांवरून एक बातमी प्रसारित करण्यात आली होती ती म्हणजे न्यायदानातील विलंबावर शोधण्यात आलेला उपाय. चीनमध्ये एक रोबोट न्यायदान करताना दाखवला होता. त्याने एका महिन्यात १२०७४० एवढ्या खटल्यापैकी १०३९१ एवढे खटले निकाली काढले होते.

थोडक्यात न्यायदानातील विलंबावर लोक आता प्रभावी पर्याय शोधू लागले आहेत. त्यामुळे न्यायव्यवस्थेने आणि त्यांच्याशी संबंधित असणाऱ्या सर्व यंत्रणांनी सतर्क होण्याची आवश्यकता आहे.

शिफारशी

न्यायदानातील विलंब कमी करण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण शिफारशी करण्यात आल्या आहेत.

१. भारतात अगदी प्रथमासूनच न्यायाधिकाऱ्यांच्या नेमणूका वेळेवर होत नाहीत. त्या वेळेवर करणे गरजेचे आहे. नेमणूकातील विलंब टाळण्यासाठी दुसरी एखादी प्रभावी यंत्रणा उभारण्याची आवश्यकता आहे.
२. न्यायाधिकाऱ्यांच्या नेमणूका करत असताना न्यायाधिकाऱ्या बुद्धीमान व कार्यक्षम असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे न्यायदानाच्या कामाला गती प्राप्त होवून न्यायदानातील विलंब कमी होईल.
३. भारतातील न्यायाधिकाऱ्यांची संख्या आणि लोकसंख्या याचे प्रमाण नेहमीच व्यस्त राहिलेले आहे. किमान विधी आयोगाच्या शिफारशी एवढी तरी न्यायाधिकाऱ्यांची संख्या असली पाहिजे. त्यामुळे खटल्यांची संख्या कमी होण्यास मदत होईल.
४. न्यायालयाचे कामकाज वर्षातील ३६५ दिवसांपैकी सरासरी २५० दिवस चालते. वेगवेगळ्या सुट्ट्यामुळे न्यायालयाचे कामकाज बंद असते. त्यामुळे न्यायालयाच्या काही सुट्ट्या रद्द करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
५. भारतात प्रत्येक क्षेत्रात तक्रार निवारण समित्या नावापुरत्याच अस्तित्वात आहेत. त्यांच्याकडे तक्रारी दाखल न करता लोक डायरेक्ट कोर्टात जाणे पसंत करतात. कारण या समित्या एकतर पक्षपाती असाव्यात किंवा त्यांना अधिकार कमी असावेत त्यामुळे लोक या समित्याकडे तक्रार दाखल न करता सरळ कोर्टात जातात. त्यामुळे या तक्रार निवारण समित्या प्रभावी बनवाव्यात.
६. न्यायालयात एखादा खटला दाखल होण्यापूर्वी तो मध्यस्थामार्फत मिटविण्याची व्यवस्था असली पाहिजे. पाश्चात्य राष्ट्रात न्यायालयात खटले दाखल होण्यापूर्वी त्यात मध्यस्थी केली जाते. त्यामुळे तेथे खटल्यांची संख्या कमी आहे. भारतात देखील या मध्यस्थांची भूमिका वाढविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. इंडिया टुडे, दि. १५.०५.२०२०
२. दैनिक सकाळ, दि. १७.१२.२०१९
३. दैनिक लोकमत, १०.०५.२०१९
४. वुई दि पिपल, नानी पालखीवाला
५. विधी मंडळ आणि न्यायसंस्था, नरेंद्र चपळगावकर

* * *